

איך חוקרים מלחמה? דילמות ואתגרים במחקר ההיסטורי במלחמת 'חרבות ברזל'

מחברים: אלי מיכלסון ויניב פרידמן

מקור: "יסודות", גיליון 7 | מלחמת 'חרבות ברזל' - חלק ראשון

הוצאה: המחלקה להיסטוריה בצה"ל

עורכים: אלי מיכלסון, יניב פרידמן, בעז זלמנוביץ

שנת הוצאה: 2025

תקציר |

כיצד חוקרת המחלקה להיסטוריה בצה"ל מלחמה? שאלה זו עומדת בבסיס המאמר שלפניכם. הכותבים מבקשים לענות עליה באמצעות סקירת פעילותה של המחלקה להיסטוריה, תוך כדי שרטוט הסוגיות העולות מחקר המלחמה ככלל ו'חרבות ברזל' בפרט. אלי מיכלסון ויניב פרידמן ניגשים בגילוי לב לבחינת האתגרים העומדים בפני חוקרי המחלקה בחקר האירועים, ושופכים אור על 'מאחורי הקלעים' של הנעשה בתחום זה.

המלחמה שהחלה ב־7 באוקטובר 2023 מהווה אגוז מחקרי קשה במיוחד לפיצוח. היא ארוכה, מורכבת במיוחד לנוכח הנסיבות, ועודנה מתנהלת; היא מערבת בתוכה לחימה בכמה חזיתות אל מול אויבים בתצורות שונות, והשלכותיה מקומיות, אזוריות ולעיתים גם גלובליות.

הכותבים מציפים כמה סוגיות הקשורות למחקר ההיסטורי, התחקיר המבצעי והקשר שבין המחלקה, החוקרים והקהל הרחב. אלה כוללות את המורכבות הטמונה בחקירת העבר לבין 'ההווה המתמשך', ניתוח מיקרו־היסטורי אל מול מבט מ'מעוף הציפור', או הקשיים הנובעים מחקר אירועים המתרחשים כאן ועכשיו, המשפיעים השפעה ניכרת על החוקרים כמו גם על הציבור הרחב.

איך חוקרים מלחמה? דילמות ואתגרים במחקר ההיסטורי במלחמת 'חרבות ברזל'

אלי מיכלסון ויניב פרידמן¹

מבוא למחקר ההיסטורי של מלחמת 'חרבות ברזל'

המחלקה להיסטוריה בצה"ל עוסקת בתולדות צה"ל וקורותיו כמעט מקום המדינה.² המחלקה ערכה מחקרים מקיפים על מלחמות ישראל, ממלחמת העצמאות ועד למבצע 'צוק איתן'.³ למחקרים אלה תכלית כפולה: הראשונה, לפרסם את המידע המוסמך ביותר על קורות צה"ל עבור כלל הציבור הישראלי – הצבא, לוחמיו ומפקדיו, משפחות השכול ואזרחי מדינת ישראל; והתכלית השנייה היא לאפשר למידה עמוקה של המפקדים על סמך הניסיון והידע שנצברו בפעילות הצבא; למידה שתשמש בהכשרות הממוסדות, ולמידה שתשמש בפיתוח המקצועי והאישי של קציני צה"ל.

1 אל"ם (במיל') ד"ר אלי מיכלסון מכהן כרמ"ח ההיסטוריה בצה"ל משנת 2020. ד"ר יניב פרידמן הוא רע"ן מחקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל וחוקר הרמה האסטרטגית במחלקה. לכותבים חשוב לציין כי המאמר נכתב במחצית השנייה של שנת 2024 ומתייחס למלחמת 'חרבות ברזל' בעודה מתרחשת. מעת כתיבת המאמר ועד פרסומו חלו עוד התפתחויות רבות במלחמה, ויש לצפות כי יחולו נוספות. אך מוקד המאמר הוא בדילמות ובסוגיות העקרוניות והמתודולוגיות בחקר המלחמה. הכותבים מבקשים להודות לתא"ל (במיל') ד"ר יגאל אייל, רמ"ח ההיסטוריה לשעבר, לד"ר ענת שטרן, ד"ר זיו אורנשטיין ולד"ר יוגב אלבז על הערותיהם המועילות למאמר זה.

2 בתצורות שונות – ממדור, דרך ענף ועד היותה למחלקה בשנת 1969.

3 לפרסומים הגלויים, ראו: פרסומי המחלקה בהוצאה לאור של משרד הביטחון או באתר המחלקה להיסטוריה שבאתר צה"ל – <https://did.li/bRcOf>. מחקרים על המבצעים האחרונים, כגון 'עופרת יצוקה', 'צוק איתן' וראשית מחקר על 'שומר החומות', טרם התפרסמו לציבור.

כדי להתמודד עם האתגרים העומדים לפתחה, שאפה המחלקה להתארגן באופן שלם ומקיף לחקר המלחמות ולבחינתן מזוויות שונות. משימה גדולה ורבת היקף זו מחייבת מערכת **המסוגלת** לחקור אלפי פעילויות צה"ל בעת מלחמה ובשגרה המבצעת לקראתה. הניסיון הרב שצברה המחלקה להיסטוריה מימיה הראשונים איפשר לה לבנות כלים להתמודד עם אתגרים אלה.

נראה כי ההתארגנות הראשונה והמקיפה של המחלקה להיסטוריה לחקר מלחמה נערכה אחרי מלחמת ששת הימים, בד בבד עם הפיכתה למחלקה. התארגנות זו כללה הסתכלות רחבה על המלחמה, הגדרת אופן המחקר, קביעת סדרי העדיפויות במחקר וגיוס בעלי תפקידים מתאימים למשימה. סדרת הספרים שפורסמה לרגל 50 שנה למלחמת ששת הימים התבססה על מחקרי המחלקה היסודיים והמקיפים שגובשו בראשית שנות השבעים של המאה ה-20.⁴ התארגנות דומה בחקר של המלחמות הגדולות נערכה בהמשך במחקרים על אודות מלחמת יום הכיפורים⁵ ומלחמת 'שלום הגליל'.⁶

התארגנות זו כמובן אינה אלא בגדר הנחת התשתית המרכזית והמשמעותית למחקר. חקר המלחמה על היבטיה השונים, השלמות המחקר ובחינה

⁴ ראו למשל: מה"ד היסטוריה, **מלחמת ששת הימים – המערכה בזירה המצרית**, דצמבר 1971; מה"ד היסטוריה, **מלחמת ששת הימים – המערכה בזירה הסורית**, מאי 1971; מה"ד היסטוריה, **מלחמת ששת הימים – מוצב הפיקוד העליון, כרך א'**, מארס 1972; מה"ד היסטוריה-מדור חיל הים, **מלחמת ששת הימים – חיל הים**, דצמבר 1970.

על בסיס מחקרים אלה פורסמו הספרים הבאים: שמעון גולן, **מלחמה בשלוש חזיתות: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת ששת הימים**, מודן ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2017; בעז זלמנוביץ (עורך), **משברי ים: המערכה בזירה הימית במלחמת ששת הימים**, מודן ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2017; בעז זלמנוביץ (עורך), **לכבוש את ההר: המערכה בזירה הירדנית במלחמת ששת הימים**, מודן ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2017; בעז זלמנוביץ (עורך), **סופת אש במדבר: המערכה בזירה המצרית במלחמת ששת הימים**, מודן ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2017; בעז זלמנוביץ (עורך), **להסיר את האיום: המערכה בזירה הסורית במלחמת ששת הימים**, מודן ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2017; מתתיהו מייזל, **המערכה על הגולן יוני 1967**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2001.

⁵ לפירוט ראו: שמעון גולן, "חקר מלחמת יום הכיפורים במחלקה להיסטוריה בצה"ל", **יסודות** 6, 2024 (להלן: גולן, **חקר מלחמת יום הכיפורים**) <https://did.li/6031C>.

⁶ המחלקה להיסטוריה ערכה מחקרים רבים על מלחמה זו. חלק ממחקריה על מלחמת 'שלום הגליל' פורסמו באתר המחלקה להיסטוריה. ראו לדוגמה: דני אשר, **הלחימה על הבופור במלחמת שלום הגליל**, אמ"ץ-תוה"ד-המחלקה להיסטוריה, מאי 2022. <https://did.li/s3ErI>. חשבו להבהיר כי מלחמות שלא נערכה עבורן התארגנות דומה נחקרו בשלב מאוחר יותר. הדוגמה הבולטת לכך היא מלחמת סיני, 1956, שלטובת חקר מלחמה זו גויס מוטי גולני רק שנים אחרי כן. ראו: מוטי גולני, **תהיה מלחמה בקיץ: הדרך למלחמת סיני 1955-1956**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומערכות, 1997.

מחודשת של נושאים נבחרים נמשכים עוד שנים רבות. דוגמאות רבות לכך מצויות בכתב העת של המחלקה – "יסודות" גיליון 5 – שעסק במלחמת יום הכיפורים ואיגד מחקרים רבים 50 שנים לאחריה. חלקם משלימים את המחקר בנושאים שלא התעמקו בהם בעבר, וחלקם מהווים בחינה מחודשת של נושאים שנחקרו לאור מקורות מחדשים.⁷

מלחמת 'חרבות ברזל',⁸ שפרצה ב־7 באוקטובר 2023 עם מתקפת פתע רצחנית של חמאס, מניחה לפתחנו אתגר דומה אך גם שונה מזה שעמד בפני המחלקה בסיומן של "מלחמות גדולות"; והוא הולך ומתעצם בשל ריבוי המאפיינים אשר היו אמנם גם במלחמות עבר, אולם התלכדותם ושילובם, ובעיקר משך המלחמה, יצרו מציאות שמחייבת אותנו להתייחס לשלל היבטים:

- פתיחה בהפתעה – מתקפת פתע;
- הפעלת כוחות מסיבית מאוד לצד הפעלת אש באופן שונה מזה של מלחמות קודמות;
- תמרון נרחב ברצועת עזה לאורך זמן רב;
- מאמצים צבאיים ומדיניים להשבת החטופים מעזה; אך גם לחימה בסביבת חטופים כמרכיב המשפיע על המבצעים;
- לחימה עם השלכות הומניטריות;
- מעבר ממלחמת התשה בצפון הארץ מול חיזבאללה למלחמה ישירה גם מול, תוך כדי המשך הלחימה ברצועת עזה; מלחמה שבולטת בה תחרות לחימה ולמידה בין הצדדים הנלחמים;
- עימות ישיר מול איראן;
- מלחמה רב־זירתית בזמן שאיראן מפעילה את שלוחיה ('פרוקסי') מתימן, מעיראק ועוד;
- השפעה בין־לאומית משמעותית על המלחמה, עם התייצבות אמריקנית בפועל ובמעשה לצד ישראל ועם התערבות רוסית וסינית מאחורי הקלעים;

⁷ יסודות 5, המחלקה להיסטוריה בצה"ל, 2023, <https://did.li/llvZH>. ראו למשל: יניב פרידמן, "המערכה המדינית־צבאית סביב הסכם ההפרדה עם סוריה דצמבר 1973 עד מאי 1974", **שם**, עמ' 111-172, 2023; שמאי רן, "התשה בצפון", **שם**, עמ' 335-376; עמרי אדומי, "השיקולים והאילוצים בארגון הרכבת האווירית האמריקאית במלחמת יום הכיפורים", **שם**, עמ' 459-498.

⁸ ייתכן שבעתיד ישונה שמה הרשמי של המלחמה, אך כך היא קרויה בעת כתיבת שורות אלה.

- מלחמה המלווה בהיבטים בין-לאומיים מגוונים, אל מול מוסדות האו"ם, בית הדין הפלילי הבין-לאומי ובית הדין הבין-לאומי לצדק בהאג;
- בחינה הדוקה של המערכת הבין-לאומית, התקשורת ודעת הקהל העולמית את פעולותיה של ישראל.

מלחמה זו משתרעת, אם כן, על מרחבים צבאיים, מדיניים וטריטוריאליים שונים ומגוונים. כפי שנכתב בהקדמה לאטלס מלחמת יום הכיפורים, זו "מלחמה עם שבעים פנים"⁹. וכאן נוסף: שבעים פנים **לפחות**.

חקר המלחמה מעורר דילמות ואתגרים שנפרוס במאמר זה. לפיכך, **הסוגיה המרכזית שמאמר זה** דן בה היא ההתמודדות המקיפה והרחבה עם חקר מלחמה מורכבת זו; התמודדות שהיא ייחודית וכמעט בלעדית למחלקה להיסטוריה בצה"ל בהשוואה לגופי מחקר היסטוריים בצבאות זרים ואף לחוקרים היסטוריים אזרחיים.¹⁰

חשוב לציין כי גם בעת כתיבת שורות אלה, כשנה וחצי לאחר 7 באוקטובר 2023, המלחמה עדיין לא תמה.¹¹ אולם כבר אנו נמצאים בראשית המחקר על המלחמה, וכפי שמלמד העבר – יידרש עוד זמן רב לחקור אותה ואת מאורעותיה. המשימה כעת היא להגדיר את המסגרת למחקר; האתגרים בעתיד יהיו לעדכן את מסגרות המחקר, לעמוד בהיקפי המחקר הנדרשים למלחמה זו ואף לפרסם את המחקרים בצה"ל ולציבור הרחב.

עבר והווה מתמשך

ראשית, עלינו להבחין בין עבר לבין הווה מתמשך. אירועי 7 באוקטובר, לדוגמה, הם עבר; הם אבן הראשה במלחמה וניתן לתחם אותם באופן ברור בזמן ובמרחב. הגם שיש רכיבים באירוע שתוצאותיהם אינן ברורות כעת – כגון מצב החטופים (59 בעת הזו) שעדיין מוחזקים ברצועת עזה – את מרבית האירועים ביום זה ניתן לחקור או, לכל הפחות, להניח להם את התשתית המחקרית הבסיסית – זמן, מרחב וכוחות. לעומת זאת, העימות בצפון בין

⁹ **מלחמת יום הכיפורים: מפות ומבצעים**, המחלקה להיסטוריה בצה"ל ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2023, עמ' 9.

¹⁰ אתגרי ההיסטוריון הבודד שעוסק בסוגיה אחת מני רבות נידונו בעבר, ואף בגיליון זה מצאנו לנכון להעמיק את הדיון על אתגרי ההיסטוריון במלחמה הנוכחית, בעיקר בהיבט האופרטיבי והטקטי. ראו למשל: אהד לסלוי, "חקר קרב במלחמת 'חרבות ברזל': הקבוע והמשתנה בעבודת ההיסטוריון", **יסודות 7: מלחמת 'חרבות ברזל' - חלק ראשון**, 2024.

¹¹ בעת פרסום המאמר.

חיילי צה"ל בלחימה בעזה (צילום דובר צה"ל)

ישראל לחיזבאללה, נכון לזמן כתיבת שורות אלה הוא בגדר הווה מתמשך. ניתן לחלקו לתקופות משנה ולנסות לחקור חלק מהן, אך כעימות כולל שהחל ב-7 באוקטובר 2023 הוא עדיין מתרחש, ועדיין לא ניתן לחקור אותו באופן שלם.

מתוך התמונה המקיפה של המלחמה, ניתן לבחור אירועים שמוגדרים "עבר" ולחקור אותם בעוד המלחמה נמשכת. למשל, הדרך למלחמה, ההכנות לתמרון ותהליך קבלת ההחלטות לגבי התמרון ברצועת עזה; התמרון בצפון הרצועה על ידי אוגדות 162, 252 ו-36; העימות הישיר מול איראן ב-14 באפריל 2024, שבמהלכו שיגרה איראן טילים וכטב"מים לעבר ישראל – נסיבות, תוצאות ותגובות.

האתגר הנעוץ בחלק מהאירועים הללו נובע מכך שהם חלק מרצף אירועים גדול יותר (מערכה). לדוגמה, העימות מול איראן באפריל 2024 הוא חלק מעימות מתמשך עימה במלחמה זו ואף לפנייה. על כן עלינו לבדוד משתנים ולדעת לתאר אותם באופן ממוקד, ומנגד – יהיה עלינו להרכיב אירועים אלה לתמונה שלמה שהיא סיפור המערכות והחזיתות השונות במלחמה, וכמובן המלחמה עצמה.

השפעת הפרספקטיבה על המחקר ההיסטורי

ב-7 באוקטובר 2023 בשעה 06:29, עם תחילת המתקפה של חמאס ופרוץ המלחמה, עצר הזמן מלכת במובנים רבים. האופן שבו החלה המלחמה שינה את הדרך שבה אנו בוחנים את הדברים שקרו לפני כן; והוא מעורר שאלות רבות, חלקן מתודולוגיות. למשל, מהו קו החיתוך הכרונולוגי שממנו אנו מתחילים לבחון את "הדרך למלחמה"? האם הוא ההתנתקות מרצועת עזה (2005), מבצע 'צוק איתן' (2014) או עליית יחיא סינוואר לשלטון (2017); וחלקן שאלות נושאיות, כגון מה הייתה האסטרטגיה של ישראל מול חמאס, והאם חל בה שינוי לאורך השנים; איך נבנתה ההגנה מול עזה (הקמת המכשול, המוצבים, הכוחות); איך נערך חמאס למלחמה בישראל; איך נערך 'הציר'¹² למלחמה בישראל.

כל שאלה כזו ורבות נוספות נדרשות לבירור ולבדיקה לנוכח המלחמה הנוכחית, ומטבע הדברים הן מעוררות עוד שאלות. מלחמה – כל מלחמה – משנה את האופן שבו אנו מסתכלים על תהליכים שקדמו לה ומייצרת 'פרספקטיבה היסטורית'. גם אירועים תוך כדי המלחמה משנים את המבט שלנו על המלחמה עצמה. לדוגמה, יציאת צה"ל למבצע 'חצי הצפון' מול חיזבאללה ב-19 בספטמבר 2024 שינתה את האופן שבו אנחנו מתבוננים על העימות בין ישראל לבין חיזבאללה מאז 8 באוקטובר 2023. האירועים שקדמו לכך הופכים, בהיבטים מסוימים, 'רקע' לנסיבות שהובילו לעימות העצמי; בהם פגיעת רקטה במגדל שמס ורצח 12 ילדים במגרש כדורגל, התגובות לאירוע זה, הרג רמטכ"ל חיזבאללה פואד שופר, וכן תגובות ותגובות-הנגד עד לפרוץ המבצע. אולם ניתן לקבוע זאת רק בדיעבד, בהתייחס לאירועים הללו ולאחרים שהתרחשו אחריהם.

מקרה-היסטוריה ומיקרו-היסטוריה – מ'מעוף הציפור' ל'חייל המסתער'

ההבחנה בין רמות המיקוד של המחקר ההיסטורי איננה דבר חדש, ובמרכזו מצויה הדילמה המהותית: מה הם האירועים הראויים לבחינה ולמחקר היסטורי מעמיק. האם יש לכוון את המיקוד אל אותם תהליכים, מגמות ואירועים 'גדולים' ורחבים, כפי שהגדירם יואב גלבר, אשר מאפשרים לגזור

¹² ציר ההתנגדות הוא קואליציה לא רשמית של איראן, סוריה, חיזבאללה, חמאס וארגונים נוספים כדוגמת החות'ים התימנים והמיליציות בעיראק ובסוריה, אשר פועל נגד יעדים ישראליים, אמריקניים ומערביים במזרח התיכון ונגד מדינות ערביות סוניות מתונות.

מהכלל אל הפרט, ומסגרת הבחינה המתודולוגית לגביהם היא מלמעלה למטה; או שיש להתאים את המחקר, כטענתם של היסטוריונים אחרים, דווקא אל הפרט, אל הקבוצה הקטנה, אל המסגרות שאינן מצויות לרוב במרכז הקשב החברתי, ולהסיק דרכן מהפרט אל הכלל. מסגרת המחקר הזו מכונה גם מבט מלמטה למעלה.¹³

אחד הכלים המשמעותיים בחקר מלחמות העבר במחלקה להיסטוריה היה מחקרי 'מעוף הציפור' – מבט על מתוחם במרחב ובזמן. כך היו מחקרי 'מעוף הציפור' במלחמת יום הכיפורים.¹⁴ מחקרים אלה הם מקור היסטוריה והם חלק מן הבסיס ליצירת הסיפור ההיסטורי – הסיפור הכולל.

יחד עם זאת, בחלק מן האירועים נערך מחקר יסודי ומקיף שעשוי להגיע אף אל 'החייל המסתער'; כלומר, מיקור היסטוריה. מחקרים אלה נדרשים, לדוגמה, בחקר 7 באוקטובר בשל עוצמתם וחשיבותם ההיסטורית של האירועים, אך גם בשל ריבוי האירועים והעובדה שמערכות ההיררכיה הפיקודית הצבאית לא תפקדו, ועל כן נשאר מקום רב ליוזמה ולעשייה של מפקדים זוטרים, חיילים ואף אזרחים. זה היה אחד ממאפייני הלחימה ביום זה.

לפיכך עלינו להגדיר את מחקרי 'מעוף הציפור' הנדרשים במלחמה זו, שיאפשרו את יצירת 'הסיפור' ההיסטורי, לצד מחקרי מיקור שיאפשרו הבנה עמוקה של האירועים. לדוגמה, מחקרו של יואב גלבר על גדוד 890 בחווה הסינית במלחמת יום הכיפורים¹⁵ משמש כר משמעותי להבנת האירועים במקום זה ואף מאפשר יצירת תובנות מהאירוע הפרטי לסיפור הכללי. כך גם, למשל, חקר הקרב בקיבוץ בארי ב-7 באוקטובר 2023 עשוי לסייע לנו בהבנת מאפיינים של הסיפור הכולל ביום זה.

לצד המיקור היסטוריה והמקור היסטוריה, חשוב לציין תחומי מחקר נוספים הנדרשים לבחינה – אש, מודיעין, סיוע מנהלתי, סיוע אווירי, רום קרוב לקרקע, קשר, סייבר, דוברות, דיפלומטיה צבאית ועוד. לשם כך נדרש ההיסטוריון ללמוד תחומים רבים או להסתייע בגורמי מקצוע נוספים. המחלקה להיסטוריה נדרשת אם כן לבחירה ואיזון בין מחקר 'מעוף ציפור'

¹³ ב"ה לידל הארט, **מדוע איננו למדים מן ההיסטוריה**, מערכות, 1985, עמ' 22; יואב גלבר, **היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ**, עם עובד/ספריית אופקים, 2007, עמ' 176-178.

¹⁴ על כך ראו: גולן, **חקר מלחמת יום הכיפורים** <https://did.li/603lc>.

¹⁵ יואב גלבר, **לחימת גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים**, מודן ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2016.

לבין מחקרים על 'החייל המסתער' לצד מחקרים המשלבים דיסציפלינות שונות. כלי מרכזי שמשמש את המחלקה לשם כך הוא בניית **מפות מחקר** – מבטעל על התחומים האפשריים למחקר, כך שניתן לבחור ולקיים סדר עדיפויות במחקר. מפות אלה כוללות את הנושאים ואת זוויות הראייה האפשריים למחקר. הן משקללות זמן, מרחב ודרג; למשל, הקרבות בצפון הרצועה מ-27 באוקטובר 2023 ועד לסיום הלחימה העצימה; תיחום מרחב הלחימה; הגדרת מסגרות הלחימה הנחקרות – גדודים וחטיבות, אוגדות או פיקוד ומטכ"ל; והגדרת נושאים במחקר, לדוגמה, לחימת תת-קרקע, מודיעין ולוגיסטיקה.

מחקר היסטורי מול תחקיר מבצעי

המפגש בין המחקר ההיסטורי לבין התחקיר המבצעי במלחמת 'חרבות ברזל' שונה מזה שהיה במלחמות העבר. חקר היסטורי של אירועי 7 באוקטובר 2023, לדוגמה, נערך בזמנית עם התחקירים המבצעיים.¹⁶ זהו דבר יוצא דופן שאינו נהוג, שכן המחקר ההיסטורי מתחיל לרוב (אם לא תמיד) אחרי שהסתיימו התחקירים המבצעיים ולאחר תום המלחמה, ובדרך כלל אינו משפיע עליהם. במלחמת 'חרבות ברזל', בעיקר בשל הימשכותה, הדברים מתקיימים במקביל.

ככלל, תהליכים אלה מתקדמים בקצב שונה זה מזה. המחקר ההיסטורי על שלביו השונים (איסוף המידע, עיבוד המידע וארגון המידע) אורך זמן רב, ואילו התחקירים נערכים בתוך זמן קצר יחסית. אך ההבדל המרכזי ביניהם הוא שאלת החקר. בתחקיר המבצעי נעשה ניסיון לברר מה היה, אבל השאלה המרכזית היא מה הלקח; במחקר ההיסטורי הדגש המרכזי הוא בבירור העובדות – מה היה – ואילו שאלת המסקנות והלקח קיימת במחקר במידה מצומצמת יותר.

¹⁶ דוגמה למעורבות המחלקה להיסטוריה בתחקירים ניתן לראות בתחקיר הקרב בבארי ב-7 באוקטובר 2023, שחלקים ממנו פורסמו לציבור. התחקיר נעשה בהשתתפות ובסיוע המחלקה להיסטוריה. באתר צה"ל מופיעה תמצית הקרב ומצוין הרכב הצוות: "התחקיר בוצע על ידי אלוף (במיל) מיקי אדלשטיין וחברי צוות התחקיר סגן אלוף (במיל) ד"ר עודד מגידו, רב-סרן (במיל) דרור אנגלשטיין וסרן (במיל) שיר דני", <https://shorturl.at/stXzk>. סא"ל (במיל) ד"ר עודד מגידו הוא חוקר מטעם המחלקה להיסטוריה, שסייע רבות בעריכת התחקיר וממשיך בחקר הקרבות (לפני התחקיר וגם אחריו). על חלקו הרב בתחקיר ותרומתו המשמעותית העיד המפקד האחראי על התחקיר, אלוף (במיל) מיקי אדלשטיין. מאמרו על כיתת הכוננות בקרב מתפרסם בגיליון זה. ראו: עודד מגידו, "לחימת כיתת הכוננות ותושבי בארי ב-7 באוקטובר 2023", **יסודות 7: מלחמת 'חרבות ברזל' - חלק ראשון**, המחלקה להיסטוריה בצה"ל ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2024.

חיילי צה"ל סורקים מתחם תת קרקעי בעזה (צילום דובר צה"ל)

בשילוב בין שניהם – התחקיר והמחקר – מתחדדות השאלות ונעשה מאמץ משותף לבירור העובדות. בפועל, התחקירים המבצעיים שעוסקים ב־7 באוקטובר פגשו את המחלקה להיסטוריה בעיקר בשלב איסוף המידע ויצירת התשתית הראשונית לחקר האירועים; אחד האתגרים המרכזיים בחקר היום הזה טמון בהבנת האירועים בתוך הכאוס שאפיין אותו. בכך סייעה מאוד התשתית המחקרית הראשונית שיצרה המחלקה עבור התחקיר המבצעי והלמידה בצה"ל. ככל שמועד פרסום התחקיר מתעכב גוברת חשיבות המחקר, מאחר שהתחקירים ישענו על המקורות הראשוניים אשר שימשו את כותבי המחקרים ההיסטוריים.

ממחקר היסטורי יסודי לפרסום לציבור

מסיום המחקר ההיסטורי המסווג לצורכי המערכת הצבאית ועד לפרסומו לציבור הרחב נדרשים תהליכים נוספים הנמשכים לעיתים זמן רב; לדוגמה, "תולדות מלחמת הקוממיות" של נתנאל לורך, שבו הוא חקר את מלחמת העצמאות. העבודה על המחקר החלה בשנת 1952, הטיטה הראשונה

פורסמה שנתיים מאוחר יותר, גרסה מצומצמת שלו ראתה אור בשנת 1957, ולציבור הרחב הוא התפרסם רק בשנת 1959.¹⁷

ספריו של ד"ר שמעון גולן, חוקר הרמה האסטרטגית במחלקה להיסטוריה, הם המחשה מדויקת לחשיבות ולמורכבות של מחקרי היסוד. מחקרו המקיף "מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים", אשר בחן את המלחמה, ראה אור לראשונה כפרסום פנימי במערכת הצבאית בשנת 1980, ואילו הפרסום הגלוי המלא היה רק בשנת 2013; ספרו של גולן "של"ג בלבנון: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת 'שלום הגליל'", שבחן את מלחמת לבנון הראשונה, התפרסם במלואו כמחקר פנימי רק בשנת 1995 והובא לציבור רק בשנת 2017; ומחקרו "אש בלבנון: קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת לבנון השנייה, 2006" התפרסם כמחקר מסווג פנים-צה"ל בשנת 2013, ורק בשנת 2022 לציבור. מתברר כי קיים פער זמן של כשמונה שנים בממוצע בין סיומה של מלחמה לבין פרסום המחקר הפנימי הרשמי של המחלקה להיסטוריה, וזמן ארוך הרבה יותר עד לפרסום המהדורה לציבור. פער זה מאפשר אמנם מחקר מעמיק, יסודי ובעל פרספקטיבה היסטורית, אולם הוא לוקה ביכולת ההשפעה על הלמידה של צה"ל בפרק הזמן הקצר והבינוני מסיום המלחמה.¹⁸

ולא די בכך, פער זמן זה מתמלא עד מהרה בפרסומים פסאודו-מחקריים – זיכרונות אישיים, אלבומים, תורה שבעל פה – שבהיעדר מחקר רשמי וממוסמך תשען על אמות מידה אקדמיים, הופכים עם הזמן ל'אמת'. כאשר המחקר של המחלקה יוצא ("באיחור") לציבור, לספריות ולאקדמיה הוא נתפס אצל רבים כלא רלוונטי ומאוחר; בשלב זה כבר קשה לשנות את הנרטיב ששורשיו העמיקו לחדור במשך כל אותן שנים. מכאן, כדי להיות רלוונטיים

17 נתנאל לורר, **קורות מלחמת העצמאות**, מסדה, תשי"ח. הוצאתו של המחקר לאור לוותה בקשיים רבים, בין השאר לאחר שטיוטת הספר הועברה לקריאה של מפקדים אשר נטלו חלק בקרבות, ועמדתם הייתה שונה מן הנכתב בו; ביקורת של אישים פוליטיים על "בעיות דיוק" של המבוא לחלק המדיני אשר נכתב על ידי דוד בן-גוריון.

18 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**, מודן, 2003; שמעון גולן, **של"ג בלבנון: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת 'שלום הגליל'**, מודן, 2017; שמעון גולן, **אש בלבנון: קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת לבנון השנייה**, 2006, מודן, 2022; שמעון גולן, **מחקרי קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית: פרקי הזמן מהמלחמה עד הפרסום**, אמ"ץ-תוה"ד-המחלקה להיסטוריה בצה"ל, ספטמבר 2024.

ולהשפיע על הלמידה ובתוך כך למנוע יצירת נרטיב שגוי, חייב פרק הזמן הזה להתקצר במידה משמעותית.¹⁹

השלכות אקטואליות של פרסום ההיסטוריה

לפרסום פרקים היסטוריים בסכסוך הערבי-ישראלי יש באופן מיוחד השלכות אקטואליות. על סוגיה זו עמד יואב גלבר בספרו על מלחמת העצמאות:

חקר הסכסוך הערבי-ישראלי עוסק בעימות היסטורי שעדיין נמשך ואין לראות את סופו. אף אחת מן הבעיות הכרוכות ביחסי יהודים וערבים, שעלו במהלך מלחמת העצמאות ב־1948 ולאחריה, לא נפתרה. [לכן] **לכל מלה על המלחמה, על העימותים הצבאיים הגדולים ועל אינסוף התקריות המצומצמות יותר שפרצו בעקבותיה לאורך גבולות ישראל ובתוכם [...] יש השלכות אקטואליות, ולעיתים קרובות היא נדונה ומתפרשת לא בהקשר היסטורי, אלא במונחים של מאבק המתמשך כיום.** במובן זה ההיסטוריוגרפיה של הסכסוך הערבי-יהודי חסרת תקדים ואין דומה לה, ממש כמו הסכסוך עצמו.²⁰

לכך ניתן להוסיף את דבריו המעניינים של המשורר חיים גורי:

יש מין תופעה כזאת: המשמעות מפגרת אחרי המראות. ולפעמים דווקא מי שנמצא בתוך האירוע, בתוך האש, לא לגמרי קולט אותו [...] יש אירועים שתוך כדי התרחשות הם שונים לגמרי ממה שיהיו עשר שנים אחר כך. או חמישים שנה אחר כך. ועל כן בארץ הזו **העבר הוא תמיד הדבר הכי אקטואלי. כי זה תמיד חוזר. ופתאום, כאשר חשבת שזה כבר איננו, זה נוקם את נקמתו.**²¹

מלחמת 'חרבות ברזל' מעמידה לנו את האתגר של "מי שנמצא בתוך האירוע, בתוך האש"; שכן בנוסף לשלל האתגרים המחקריים המתודולוגיים העומדים בפנינו כחוקרים, היא מציבה מולנו גם אתגר רגשי ונפשי עמוק וקשה, בשל

¹⁹ על פי דו"ח הספרייה הלאומית, עד לחודש ספטמבר 2024 פורסמו 169 ספרים על אודות 7 באוקטובר 2023. ראו: <https://did.li/VYA1w>.

²⁰ יואב גלבר, **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948**, דביר, 2004, עמ' 11-17.

²¹ ריאיון עם חיים גורי: ארי שביט, "מזה עכשיו אתם צריכים להיזהר. כי עכשיו הדבר הזה בידיכם. עכשיו תורכם", **הארץ**, 3 במרץ 2000. פורסם בשנית ב־31 בינואר 2018.

מטוס F-15 נערך לגיחה (צילום דובר צה"ל)

היותנו **חוקרים ישראלים** אשר חווים כל רגע מאותו יום, 7 באוקטובר; בשבילנו המלחמה לא התרחשה מעבר לים או בדורות קודמים, אלא היא פה, בחצר הקדמית, נוכחת וקיימת. וכל זאת, בנוסף לאתגר ההשלכות של הפרסום ההיסטורי ככלי במאבק בסכסוך המתמשך, כדברי גלבר, ובנוסף לאתגר הפרסום אל מול המתחים הפנימיים בחברה הישראלית, הפוליטיים והאישיים.

לנוכח כל אלה, עלינו להמשיך ולחקור כאשר המטרה ברורה – לשרת את הלמידה בצה"ל ולהניח לציבור תשתית היסטורית אמינה של אירועי המלחמה.

ההיסטוריה בשירות המלחמה

אתגר נוסף שעמד בפני חוקרי המחלקה להיסטוריה במלחמה זו קשור במתח שבין הרלוונטיות של המחקר לאתגרי המלחמה העכשוויים, המתהווים, המחייבים מענה מהיר, לבין חשיבותם של מחקרי עומק ותשתית הדורשים

את הפרספקטיבה ההיסטורית; בין ההכרח לסייע לפתרון סוגיות בוערות שמעלה הדרג הפיקודי לנוכח הלחימה הנמשכת לבין הצורך בהנחת מחקרי תשתית. דבריו של ההיסטוריון ג'יי לובאס מתארים זאת במדויק: "אין תחום היסטורי כמו ההיסטוריה הצבאית, אשר נתון תחת לחץ כה רב לספק תשובות מעשיות לבעיה נוכחית".²²

חקר המלחמות והבנתן הן ליבת המחקר הצבאי, ובלעדיהם מוטלות בספק המקצועיות של הארגון ויכולתו להתמודד עם אתגרי ההווה ואף העתיד.²³ כך, מתקוף המנדט שניתן לה, פרסמה המחלקה להיסטוריה שורה של מחקרי בסיס על אודות מלחמות העבר במטרה להעמיד היסטוריה רשמית של מלחמות צה"ל וכחלק ממשימתה לסייע לצבא ולמפקדיו ללמוד ממלחמות אלו באופן המיטבי.

מלחמת 'חרבות ברזל' – הנמשכת בעת כתיבת שורות אלה יותר משנה וחצי – העמידה דילמה בפני המחלקה: כיצד לסייע לצה"ל בדרך הטובה ביותר. כאמור, המחקרים ההיסטוריים היו לחלק מן המאמץ לסייע למפקדי הצבא בטווח הזמן הקצר, ולהניח מחקרי תשתית רחבים לטובת למידה, בטווח הארוך. אולם האינטנסיביות של המלחמה, אי-היציבות, ריבוי הזירות והאתגרים המגוונים חידדו את הצורך לסייע במהירות, בתוך פרקי זמן של ימים ספורים, בתהליכי החשיבה, העיצוב וקבלת ההחלטות של כלל רמות המלחמה – מן המטכ"ל ועד לרמת החטיבה.

המענה לצורך זה היה לפתח כלי פרסומי חדש – **"דפי למידה"**. אלה מחקרים קצרים וממוקדי נושא, שמבוססים על הידע המקצועי הצבאי, מהעבר הרחוק יותר וממלחמה זו, של כלל חוקרי המחלקה (משרתי קבע, אזרחים עובדי צה"ל, אנשי מילואים ויועצים) הנתמכים על ידי מערכת האיסוף והתיעוד, וזאת על פי דרישת הגופים הרלוונטיים.

ראשיתם של דפי הלמידה במבצע 'שומר החומות' (מאי 2021), אז נדרשה המחלקה לסייע בתהליכי למידה מבצעיים. בהמשך, בעיתות שגרה, הוקדש

²² ריצ'רד הארט סינרייך, "שותפים לא טבעיים: היסטוריה צבאית וההכשרה הצבאית בארצות הברית", בתוך: ויליאמסון מארי וריצ'רד הארט סינרייך (עורכים), **העבר כפתח דבר: חשיבותה של ההיסטוריה הצבאית לתחום העיסוק הצבאי**, מודן ומערכות, 2014, עמ' 89.

²³ ויליאמסון מארי וריצ'רד הארט סינרייך, "מבוא", בתוך: ויליאמסון מארי וריצ'רד הארט סינרייך (עורכים), **העבר כפתח דבר: חשיבותה של ההיסטוריה הצבאית לתחום העיסוק הצבאי**, מודן ומערכות, 2014, עמ' 13-25 (להלן: מארי וסינרייך, **מבוא, העבר כפתח דבר**).

חלק ממאמץ המחקר לפרסום 'היסטוריה מבצעית' התומכת דילמות מקצועיות מבצעיות ותהליכי חשיבה שהתקיימו באגפים שונים בצבא. במלחמת 'חרבות ברזל' פנו גופים צה"ליים רבים אל המחלקה להיסטוריה בבקשה לקבל במהירות מחקרים ממוקדים וממוסמכים הנוגעים בנושאים ובאתגרים מבצעיים, ובסיוע בתהליכי חשיבה אסטרטגיים.

כך נוצרו והופקו דפי למידה בנושאים מגוונים, המביאים לידי ביטוי מחקר היסטורי עם תובנות ולקחים לאתגרי ההווה. לדוגמה, דפי למידה בנושאים הבאים: היערכות בשטחי כינוס; הרכבת האווירית במלחמת יום הכיפורים; כיבוש וטיהור של שטח מיושב בצפיפות; השתתפות בלחימה במסגרת קואליציה בין-לאומית; שינוי מטרות המלחמה במהלך מלחמת העצמאות; בחינת חופש השיט של ישראל; ותהליכי למידה והפקת לקחים ממלחמות ישראל. כל אלה נועדו להיות בסיס היסטורי למחשבה ולחשיבה בתהליך קבלת ההחלטות של הפיקוד הבכיר.

סיכום

אחרי מלחמת ששת הימים, במקביל למעבר מענף למחלקה, התארגנה המחלקה להיסטוריה לראשונה לחקר שיטתי ויסודי של המלחמה. התארגנות זו אחרי מלחמות גדולות נועדה להניח תשתית היסטורית בסיסית וראשונית, שאחריה מתפתח המחקר ההיסטורי לנושאים ולעומקים נוספים.

הגם שהמלחמה עודנה נמשכת בעת כתיבת שורות אלה, ברור כי מצוי לפתחנו אתגר משמעותי – התארגנות לחקר של מלחמת 'חרבות ברזל'. האתגרים והדילמות שהוצגו כאן ילוו אותנו בשנים הקרובות, אך המטרה ברורה, גיבוש מחקר היסטורי יסודי ומקיף שיהווה את אבני היסוד להכרה, להבנה וללמידה של המלחמה הזו וממנה.

גם בעבר נידונה השאלה איך חוקרים מלחמה,²⁴ אך האתגר בשני העשורים האחרונים היה בחקר מבצעים קטנים יחסית או בט"ש ואירועים בפעילות השוטפת, ואילו כעת עומד לפנינו הצורך לחקור בפועל – לא בדיונים תאורטיים – מלחמה "גדולה מאוד".

²⁴ המחלקה להיסטוריה בצה"ל, אוניברסיטת בר-אילן ומערכות, יום עיון – איך חוקרים מלחמה, 6 באפריל 2021, <https://did.li/hTRTY>.

בנוסף לכך, במלחמה ארוכה, רב־זירתית ומגוונת זו התברר לנו הערך הטמון במחקר תוך כדי הימשכותה. מצד אחד, הוא משרת טוב יותר את הלמידה בצה"ל ומאפשר שיפור התחקיר המבצעי, ומצד שני, הוא משפר את איסוף המידע; שכן הוא הופך אותו מאיסוף כללי לאיסוף ספציפי, ממוקד נושא, ובתוך כך הגעה למקורות מידע משלימים, ואת אלה נקל למצוא בעת הנוכחית יותר מכפי שיהיה בשנים הבאות.

לפני כ-2,400 שנה פרסם תוקידידס את ספרו "תולדות המלחמה הפלופונסית", ובו כתב כי הוא נועד "לאותם שירצו לצפות באמת הברורה שבמעשים הנעשים, ובמאורעות העלולים לשוב ולהתרחש ביום מן הימים".²⁵ היכולת של המחלקה להיסטוריה לאתר את קווי פרשת המים המחקריים ולאזן בין העבר, ההווה והעתיד מסייעת לצה"ל ולמפקדיו ללמוד באופן יסודי ומעמיק, ובכך להתמודד בדרך טובה יותר עם אתגריה של מלחמת 'חרבות ברזל'.

כאמור, תכלית מחקרי המחלקה להיסטוריה היא הלמידה של צה"ל ומפקדיו, אך חשיבותם רבה גם כפרסום לציבור הרחב. ברור כי התכלית הראשונה חשובה לארגון ולהצלחתו באתגרים העתידיים, אך במלחמה זו מתבהר גם הצורך להביא את הדברים לעיני הציבור – לדייק את העובדות ככל האפשר, להציג את השיקולים וההחלטות, לספר על הקרבות והאתגרים; ומעל הכול להתמודד, לטוב ולרע – עם האמת.

25 מתוך: מארי וסינרייך, **מבוא, העבר כפתח דבר**, עמ' 15.